

**ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՄՈՏԻՎՆԵՐԻ ԱՂԱՅԱՆԱԿԱՆ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
«ԱՐԵԳՆԱԶԱՆ ԿԱՄ ԿԱԽԱՐԴԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ» ՀԵՔԻԱԹՈՒՄ**

Բանալի բառեր – բանահյուսություն, ժանր, հեքիաթ, իրապատում, մոտիվ, ավանդապատում, գերբնական, առասպել

Անուրանալի է Ղազարոս Աղայանի դերը ժողովրդական հեքիաթի գրական մշակումների ժանրի սկզբնավորման գործում: Գրողի՝ մեծ ժողովրդականությունն վայելող հեքիաթները իրապատում և հրաշապատում շերտերով, սոցիալական մոտիվներով, գերբնական բովանդակությամբ, մոգական ու սարսափ տեսարաններով, անդրաշխարհային թափանցումներով, տարաշխարհիկ կերպարներով, չարի և բարու մշտնջենական պայքարով, արևի և երկնքի գեղեցկությամբ ողողված գունեղ տեսարաններով, գեղարվեստական ճկուն հնարքներով կտրում են ընթերցողին իրականությունից, տեղափոխում երևակայական աշխարհ: Աղայանական հեքիաթների աշխարհը՝ որպես ժողովրդական բանահյուսության հարուստ նյութի և հեղինակային լուծումների ձույլ ամբողջություն, մարդկային հոգեբանության, երևակայության, ստեղծագործական ունակության դրսևորման և զարգացման հնարավորություն է ընձեռում:

Բանահյուսական նյութերի նկատմամբ Աղայանի հետաքրքրությունն ու սերը բորբոքվել էին վաղ մանկությունից՝ իրենց հյուրընկալ հարկի ներքո հնչած զրույցներից: Գրական այս ժանրի նկատմամբ աղայանական ինքնատիպ մոտեցումը տարաբնույթ քննարկումների, նույնիսկ մերժելու չափ քննադատական վերաբերմունքի արժանացավ: Ժամանակի գրական մամուլում տպագրվում է Աղայանի հեքիաթների մասին ընդգծված մերժողական բնույթի հոդված: Օրինակ՝ Երվանդ Ղազարյանը գրողի՝ «Աղբյուր» մանկապատանեկան հանդեսում տպագրած հեքիաթները համարում է կրթադաստիարակչական բովանդակությունից զուրկ, գերբնական անմիտ երկյուղով հագեցած, «տգիտութեան ստեղծած այլանդակ երևակայական պատկերներ»¹: Մինչդեռ Աղայանը խորապես ըմբռնել է հեքիաթի ուսանելի և դաստիարակիչ դերը ընթերցողի կյանքում:

¹ Տե՛ս **Ղազարեանց Ե.**, «ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԻՒՆ» // «Մուրճ», 1890, հ. 3, Թիֆլիս, էջ 419:

Ժամանակակիցներից Հովհ. Թումանյանը լավագույնս գնահատել է Աղայան հեքիաթագրի օժտվածությունը. «Բայց ով է մրցել նրա հետ, երբ նա «Անահիտ» և «Արեգնագան» է պատմել կամ «Գյուլնազ տաստի հեքիաթը» և գրույց է արել երեխաների հետ կախարդական աշխարհներից»¹: Իր հեքիաթների և ժողովրդական բանահյուսության հետ առնչության մասին Աղայանը հետևյալ կերպ է արտահայտվում. «Իմ հեքիաթների մեջ մեծ մասամբ աստառն է միայն ժողովրդական, իսկ նախշերը իմ սեփականս են: Այդ նախշերի մեջ մի տեսակ ձգտում է երևում նախնականին մոտենալու, և այդ բնագղամբ և ոչ գիտակցաբար»²: Աղայանի հեքիաթներն առանձնանում են դիպաշարային մանրամասնություններով, հերոսների արտաքինի նկարագրությամբ, աներևակայելի փորձություններով հազեցած զարգացումներով: Ռուս գրականագետ Յուրի Վեսելովսկին հեքիաթագրի օժտվածության մասին գրել է. «Հեքիաթի և մանկական գրականության բնագավառում Աղայանն ընդհանրապես հայ գրողների մեջ մրցակից չունի»³:

1886 թ. «Աղբյուր» մանապատանեկան ամսագրում լույս է տեսնում «Արեգնագան կամ կախարդական աշխարհ» երևակայական տեսարանների ընդգծված հազեցվածությամբ հեքիաթը: «Այս հեքիաթի ութ փոփոխակները գրի են առնվել Հայաստանի տարբեր ազգագրական շրջաններից՝ Այրարատ (2), Վան-Վասպուրական (1), Բասեն (1), Գանձակ-Տավուշ (1), Գուգարք-Լոռի (1), Ալաշկերտ (1), Նոր Բայազետ (1) և ունեն հետևյալ վերնագրերը՝ «Տղա դարձող ախչիկը» (ՀԺՀ I 1959, 192-196), «Լալագար» (ՀԺՀ III 1962, 201-218), «Հյումմեի խարախ», (ՀԺՀ IV 1963, 220-226), «Տղա դարձող ախչիկա հեքիաթը», (ՀԺՀ VIII 1977, 68-72), «Արմեն իշխանի հեքիաթը» (ՀԺՀ IX 1968, 86-97), «Արեք ինան խալ ծին» (ՀԺՀ XV, 1998, 31-37), «Լալագար» (ԱՀ XIX 1910, 144-150)»⁴:

«Աարնե-Թոմփսոնի «Ժողովրդական հեքիաթների տիպերի» միջազգային համացույցում այս հեքիաթը համապատասխանում է 514 հեքիաթախմբին»⁵:

Հարուստ դիպաշար ունեցող հեքիաթում հերոսը իր վերջնական կերպարանափոխությունը ստանում է փորձությունների հաղթահարման միջոցով: Հայկական հրաշապատում հեքիաթներում, որոշ ավանդապատումներում Արևը բոցեղեն պատանի է կամ գեղեցիկ աղջնակ⁶: Երկնային այս լուսատուն հանդես է գալիս նաև որպես գեղեցկության չափանիշ և հաճախ է համե-

¹ Ղազարոս Աղայանը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 1967, էջ 76:

² Նույն տեղում, էջ 213:

³ Веселовский Ю., «Армянские беллетристы», сборник, Москва, 1893, с. 472.

⁴ **Հայրապետյան Թ.**, Հայ ժողովրդական հեքիաթների աղայանական մշակումների շուրջ // «Ոսկե դիվան», պրակ 4, 2012-2013, էջ 55:

⁵ Նույն տեղում, էջ 57:

⁶ Տե՛ս **Ղանալանյան Ա.**, Ավանդապատում, Երևան, 1969, **Հարությունյան Ս.**, Հայ հին վիպաշխարհը, Երևան, 1987:

մատույթան, պատկերավորման միջոց դառնում: Այս հանգամանքը պայմանավորված է հայոց մեջ երկնային լուսատուների, մասնավորապես Արևի հնագույն պաշտամունքի հետ: Աղայանի հեքիաթներում կան «Արև» արմատով սկսվող անձնանուններ՝ Արևամանուկ, Արևհատ, Արեգնազան:

Հեքիաթի սկզբում՝ հերոսներին ներկայացնելիս, Աղայանը հստակ նշում է երկու աղջիկներին՝ Ջանազանին և Ջարմանազանին, իսկ Արեգնազանի մասին խոսելիս նշում է, որ նրա սեռը պետք է «բարի ոգիների կամքով կատարվեր»: Բարի ոգիները նրա սեռային պատկանելությունը թաքցրել էին հողեղեններից՝ ժամանակ անց բացահայտելու նպատակով: Այստեղ դրսևորվել են երկու աշխարհների (այս աշխարհ և անդրաշխարհ) սերտ կապը և փոխներգործությունը. երկնքից են կարգավորվում երկրի գործերը, իսկ միջնորդները ոգիներն են, որ հրեշտակների նման ապահովում են երկրի և երկնքի յուրօրինակ կապը: Ստեղծելով փորձությունների և գործառույթների մի շղթա՝ Աղայանը միտում ունի ներկայացնելու հերոսի կերպարանավորությունը: «Տղա դարձող աղջկա» մոտիվը տարածված է տարբեր ազգերի՝ կաբարդինական, հին իռանդական, արխազական, ֆիննական, իտալական և ուրիշ ժողովուրդների հեքիաթներում:

Չավակներից մեկին թագավորի մոտ ուղարկելու համար հայրը նախնական փորձության է ենթարկում նրանց: Որսորդության գնացած հերոսը մենամարտում է ճանապարհին հանդիպած ձիավորի հետ: Հոր ամենապիրելի զավակ Նազանիկը հաղթահարում է ձիավորի հետ մենամարտելու դժվարությունը: Հետաքրքրական է, որ թագավորի աղջկա՝ Նունուֆարի գեղեցկության բնութագիրը ժողովրդական բանահյուսությանը շատ բնորոշ բանաձևումով է տրվում. նա արեգակին ասում էր. «Դու մի՛ դուրս գա, ես եմ դուրս գալու»:

Թագուհին, որ բացակայում է հեքիաթից որպես գործող անձ, այնուամենայնիվ, հայտնվելով երազում, հանդես է գալիս խորհրդատուի դերում և հուշում է «անմահական ջրի» հրաշագործ գործության մասին: Նկատելի է, որ երազատեսության մոտիվն ընդհանրապես բնորոշ է աղայանական արձակին: Դա հրաշապատում հեքիաթին բնորոշ առանձնահատկություն է և հետագա գործողությունների համար դառնում է դիպաշարային ընթացք ապահովող միջոց: «Երազատեսությամբ է ապահովվում նաև այլաշխարհային խորհրդատուների հետ կապը, երբ որպես այդպիսիք հանդես են գալիս հանգուցյալ ծնողները»¹: Մայրը դառնում է խորհրդատու, որը հուշում է դստեր բուժման համար ահնրաժեշտ կախարդական խորհրդանիշի մասին: Հեքիաթում երազը դառնում է արքայադստեր և մոր կապը ապահովող, ցանկալի փեսացուին իրականության մեջ տեսնելու միջոց: Արեգին տեսնելիս

¹ Վարդանյան Ն., Քննի գործառույթը հեքիաթի կառուցվածքային շղթայում // Գիտաժողովի ծրագիր և թեզիսներ, Հովհ. Թումանյանի թանգարան, 27-28 նոյեմբերի, Երևան, 2015, էջ 20:

Նունուֆարն ինքն իրեն ասում է. «Մա իսկ և իսկ այն պատկերն է, որին քանի անգամ տեսել եմ երագումս»¹:

Վ. Պրոպյար «Հեքիաթի կառուցվածքը» աշխատության մեջ նշում է, որ հրաշապատում հեքիաթները բաղկացած են երկու քայլից. առաջինում միշտ պայքարն է, երկրորդում՝ բարդ հանձնարարությունը²: Այս հեքիաթում պահպանված է հրաշապատում հեքիաթի կառուցվածքաբանական դասակարգման այդ ձևը և հեքիաթի սահմանափակ գործող անձանց մշտական կազմը (յոթ գործող անձ՝ հակառակորդ (վնասարար-թշնամի), նվիրատու-բարեգործ, օգնական, արքայադուստր, ուղարկող, հերոս, կեղծ հերոս)³:

Հրաշապատում հեքիաթի կայուն գործառույթներից է հերոսի՝ փորձություն հաղթահարելու համար գերբնական աշխարհ գնալը: Արքայադուստր համար հրաշագործ հատկությամբ ջրի համար հեռավոր աշխարհ ուղարկված հերոսի գերբնական օգնականները և՛ անձեր են, և՛ առարկաներ: Գերբնական հատկությամբ օժտված աղավինները մարդեղանում են՝ վերածվելով աղջիկների: Հերոսի՝ կախարդական խորհրդանիշների փնտրտուքն ու հարսնացու գտնելու ձգտումը դառնում են առաքելության մի փորձ: Չիավորին հաղթելուց հետո արքայի մոտ ուղևորված հերոսը որսորդության ժամանակ փրկում է նրա կյանքը:

Հեքիաթում ջուրը, կենսական անհրաժեշտությունից զատ, դառնում է կախարդական միջոց, հրաշագործ առարկա. մի դեպքում՝ կյանք փրկող հատկություն ունեցող, մյուս դեպքում՝ քարացած քաղաքում արձաններ դարձած մարդկանց կյանք վերադարձնելու միջոց: Թեպետ կախարդական աշխարհը որոշակի անվանում չունի, բայց նշվում է դեպի Արևելք ուղղությունը: «Անմահական ջրով» բժշկելու խորհուրդը նույնպես երազի միջոցով է հայտնվում: Հրաշապատում հեքիաթներում հաճախ կախարդական խորհրդանիշ դարձած «անմահական ջուրը» ոչ միայն հերոսի փրկության, բուժման, այլև քարացումը վերացնելու միջոց է դառնում՝ «Քար դառած դռունի հեքիաթը»⁴ (AT302⁵). իսկ քարացման մոտիվը տարածված է մի շարք հայկական ժողովրդական հեքիաթներում. «Արմենը նաս Ջարմենը»⁶, (AT303) «Դարվիշն խոխեքը»⁷ (AT 303+ 590):

¹ Ղազարոս Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1962, էջ 213:

² Стé u Пропи В., Морфология сказки, Ленинград, 1928, с. 112:

³ Նույն տեղում, էջ 108:

⁴ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (այսուհետև՝ ՀԺՀ), հ. VIII, Երևան, 1977, թիվ 25, էջ 191-196:

⁵ Այսուհետև, Աարնե-Թոմփսոն-Ուտեր (ATU) հեքիաթների տիպերի և մոտիվների միջազգային համացույցից (Uther H.-J., The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography, I, FF Communications. Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 2011) արված հղումները կնշենք փակագծերում:

⁶ ՀԺՀ, հ. V, Երևան, 1966, թիվ 19, էջ 142-149, Արցախ:

⁷ ՀԺՀ, հ. VII, Երևան, 1979, թիվ 178, էջ 431-440, Սյունիք:

Թագավորի կողմից անմահական ջրի փնտրտուքով հեռավոր աշխարհ ուղարկված հերոսը մի շարք գերբնական օգնականներ է ունենում: Ժողովրդական հեքիաթներում հանդիպող Մինամ գմբուխս հավքի գործառույթն իրականացնում է Ադավնի աղջիկը, որի փետուրներն Արեգնազանը խլել էր: Առաջին հայացքից թռչուն թվացող աղավնին աղջիկ է դառնում՝ ձեռք բերելով խոսելու հատկություն: Հենց նրա անեծք-օրհնանքի միջոցով էլ հերոսը սեռափոխվում է: Իր գործողություններով աղավնի աղջիկը հանդես է գալիս և՛ որպես խորհրդատու, և՛ որպես նվիրատու:

Արեգի վերջնական սեռափոխությունը միակ փորձությունը չէ, որին ենթարկվում է գլխավոր հերոսը. նրան սպասվում է ավելի բարդ խնդիր: Անմահական ջուր բերելու առաքելությամբ ուղարկված հերոսը թվում է՝ հաղթահարել էր իրեն բաժին հասած փորձությունը, սակայն նրա համար հերթական փորձությունը դառնում են քարացածության, անշարժության մատնված, քարե արձաններ դարձած մարդկանց իրական կյանք վերադարձնելը, նրանց շարժման մեջ դնելը և պառավի կախարդանքից ազատելը: Փորձությունների ամբողջ ընթացքում հերոսը գրուցում է իր օգնական ձիու հետ: Արեգի ձիուն՝ Բագիկին, խոսելու կարողություն վերագրելը հրաշապատում և կենդանական հեքիաթի ժանրի առանձնահատկություն է: Ձին տվյալ դեպքում այլաբանորեն մարմնավորում է հերոսի օգնական կերպարը, ով դժվարին պահերին հուսադրում էր Արեգին: Հերոսի օգնական ձին օժտված է գերբնական հատկությամբ. նա արագավազ է, որի շնորհիվ Արեգը կարողանում է բավականին կարճ ժամանակամիջոցում հայտնվել իրեն անհրաժեշտ վայրում:

Հեքիաթում Արեգ-պառավ հակադրությունը չարի և բարու հավերժական պայքարն է: Պառավը՝ որպես քաղաքի քարացման և չարության մարմնացում, վայելում էր չար հոգիների աջակցությունը: Ի վերջո պառավի գործությունը պիտի ավարտվեր՝ որպես չարի պատիժ: Չար ուժերի պարագլուխ Բելիարին ոգեկոչելով՝ Արեգնազանը քարացնում է պառավին: Պառավի՝ մոգական գործությամբ օժտված գավազանն Արեգը ծովն է նետում: Այս դրվագն ականայից հիշեցնում է Մովսես Խորենացու «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով...»¹ հայտնի դրվագը: Այստեղ ջուրը, իր կենսականորեն անհրաժեշտ հատկությունից գատ, դառնում է բուժման միջոց՝ ձեռք բերելով կախարդական հատկություն, հետո՝ նաև չարի ոչնչացման միջոց. պառավի գավազանն իր վերջնական հանգրվանն է գտնում ջրի հատակում: Եթե մեր էպոսում Դավիթն իր պայքարի միջոցները՝ օգնական ձին, զենքը, ջրից էր ստացել, ապա այս հեքիաթում ջուրը մի դեպքում դառնում է փրկության, մյուս դեպքում՝ չարի գործությունն առհավետ ոչնչացնելու միջոց:

¹ ՀԺՀ, հ. VII, էջ 103:

Հեքիաթում տեղ գտած քարացման մոտիվն ունի հնագույն առասպելական ծագում: Քարացման դրվագը տեղ է գտել նաև Աստվածաշնչում՝ որպես չարին պատժելու միջոց: Ղովտի կնոջ անհնազանդ պահվածքը Սողոմ քարաքից հեռանալիս նրան աղե արձան դարձնելու պատճառ է դառնում: Քարացման մոտիվը հաճախ ընկալվում է նաև մահվան իմաստավորմամբ, իսկ երբեմն՝ ժամանակավոր քնի: Հունական առասպելաբանության մեջ չար Նիոբեի պատիժը նույնպես քարացման մոտիվով է արտահայտված: Ապոլոնի և Արտեմիսի կողմից նետահարված զավակների մահը սգացող Նիոբեն վշտից քար է դառնում: Քարացած հերոսի արձանն իր վերջնական հանգրվանն է գտնում Սիպիլիոս լեռան վրա: Հատկանշական է, որ Մովսես Խորենացին, «Հայոց պատմության» մեջ հիշատակելով այս դրվագը, ակնարկում է, որ հայկական առասպելները հունականից վաղ են ստեղծվել. «Բայց եթե առասպել ախորժում ես, Շամիրամը Նիոբեից առաջ քար դարձավ»¹: Ըստ մեկ այլ ավանդապատումի՝ Նեմրոս լեռը չար Բելի մարդկանց և ուղտերի քարացման հետևանքով է գոյացել²:

Փորձություններից հետո թագավորություն վերադաձած Արեգն ու Նունուֆարն ամուսնանում են: Քառասուն օր, քառասուն գիշեր տևած հարսանիքը ներկայացված է շքեղությամբ: Այդ խնջույքին մասնակցում էր Աղավնի աղջիկն իր քույրերի հետ: Երկինքն օրհնում է Արեգի և Նունուֆարի միությունը և ծիածան կապում: Ծիածանի ի հայտ գալը հեքիաթում թերևս պատահական չէ. «Հայոց մեջ ծիածանն ամենից հաճախ կոչվում է երկու գույների անվանումներով՝ սովորաբար կանաչ-կարմիր, երբեմն՝ կանաչ-կապույտ, ընդ որում, երբեմն հավելվելով գոտի և աղեղ անվանումներին»³: Հեքիաթի այս տեսարանում մարդիկ ծիածանը նմանեցնում են հայկական հարսանիքների ժամանակ կապվող կարմիր-կանաչին, իսկ երկնքից իջնող փերիներն ամբողջացնում են երկնային օրհնությունը և հողեղեն էակներին զարմացնում իրենց շնորհաբերությամբ:

Հարսանիքի տեսարանը ներքին գեղեցկություն, գունավորում է հաղորդում հեքիաթին՝ ժողովրդական նյութի աղայանական մեկնությանը զուգորդելով հայկական ավանդական տարրեր, իսկ չափածո երգեցիկ հատվածները յուրօրինակ ռիթմ են հաղորդում հյուսվածքին: Գործողությունները զարգանում են միաժամանակ երկու տարածական հարթություններում՝ երկնայի և երկրային տիրույթներում, որտեղ երկրային մարդու ճակատագիրը կախված է երկնային էակներից:

Հեքիաթն ավարտվում է երկնքից երեք խնձոր ընկնելու ավանդական փակող բանաձևման աղայանական մեկնաբանությամբ: «Արեգնագան կամ

¹ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1968, էջ 103:

² Տե՛ս Ղանալանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ ԴԳ:

³ Պետրոսյան Ա., Ծիածանը հայոց պատկերացումներում. համեմատական քննություն // «ՊԲՀ», 2010, թիվ 3, էջ 203:

կախարդական աշխարհ» հեքիաթն առանձնանում է ժողովրդական հարուստ բանահյուսության և հեղինակային ինքնաստեղծ տարրերի յուրօրինակ զուգորդումներով: Հեքիաթի դիպաշարային զարգացումները, փորձություններով հագեցած տեսարանների ներկայացումն ու բանահյուսական մոտիվների կիրառությունները ընդլայնում են հրաշապատում այս հեքիաթի ուսումնասիրության շրջանակը:

Анна Торосян – Агаяновская интерпретация фольклорных мотивов в сказке «Арегназан или волшебный мир»

В статье рассмотрена сказка Газароса Агаяна «Арегназан, или волшебный мир», в которой агаяновские подходы к фольклорным мотивам позволяют провести всесторонний анализ. Оценивая этот литературный жанр, писатель превращает сказочный мир в средство воспроизведения действительности. В этой волшебной сказке попытка найти «живую воду» становится для Арегназан средством для окончательного перевоплощения и уничтожения злых сил.

Anna Torosyan – Aghayan’s Interpretation of Folkloric Motifs in “Aregnazan or Magical World”

The article examines Ghazaros Aghayan’s fairy tale “Aregnazan or Magical World”, in which Aghayan’s approach to folkloric motives provides a chance for a comprehensive study. This literary genre became a means of reproducing the reality for the writer, who is highly valued in educational terms. For Aregnazan the temptation to find “the water of immortality” in this fairy tale becomes a way of ultimate transformation leading to the distraction of evil forces.

Ներկայացվել է 02.01.2020

Գրախոսվել է 08.09.2019

Ընդունվել է տպագրության 10.03.2020